

MORFOLOGIK PARADIGMA VA FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDON O'RTASIDAGI DIALEKTIK MUNOSABAT SHAKLLARI

Aslanova Ozoda Ibrohimovna,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchi,

G-mail: o.aslanova83@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20717048>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili grammatik tizimi misolida tilshunoslikning ikki fundamental tushunchasi — morfologik paradigma va funksional-semantik maydon (FSM) o'rtasidagi izomorfizm (tizimiy muvofiqlik) hamda komplementarlik (bir-birini to'ldirish) munosabatlari ilk bor tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur tushunchalarning o'zaro ta'sir mexanizmlari, lison va nutq dixotomiyasidagi o'rni hamda tilning yashirin ichki imkoniyatlarini ochishdagi ahamiyati yoritilgan. Sathlararo iyerarxiya va invariant-variant munosabatlari to'rtta asosiy funksional yo'nalish, tizimli-struktural modellar hamda aniq statistik-korpus tahlillari orqali dalillangan. Maqola xulosalari o'zbek tili grammatikasini funksional-kommunikativ yo'nalishda o'rganish va kompyuter lingvistikasini rivojlantirishda muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Morfologik paradigma, funksional-semantik maydon, izomorfizm, komplementarlik, lison va nutq, sathlararo iyerarxiya, invariant va variant, tizimli-struktural model, statistik-korpus tahlili, o'zbek tili grammatikasi.

Аннотация. В данной статье на материале грамматической системы узбекского языка системно анализируются отношения изоморфизма (системного соответствия) и комплементарности (взаимодополняемости) между двумя фундаментальными понятиями лингвистики — морфологической парадигмой и функционально-семантическим полем (ФСП). В исследовании раскрываются механизмы взаимодействия данных понятий, их место в дихотомии языка и речи, а также их значение в раскрытии скрытых внутренних возможностей языка. Межуровневая иерархия и отношения инварианта и варианта обосновываются через четыре основные функциональные направления, системно-структурные модели и конкретные статистико-корпусные анализы. Выводы статьи имеют важное теоретико-практическое значение для функционально-коммуникативного изучения грамматики узбекского языка и развития компьютерной лингвистики.

Ключевые слова: морфологическая парадигма, функционально-семантическое поле, изоморфизм, комплементарность, язык и речь, межуровневая иерархия, инвариант и вариант, системно-структурная модель, статистико-корпусный анализ, грамматика узбекского языка.

Abstract. This article systematically analyzes, on the basis of the grammatical system of the Uzbek language, the relations of isomorphism (systemic correspondence) and complementarity (mutual interdependence) between two fundamental concepts of linguistics — the morphological paradigm and the functional-semantic field (FSF). The study examines the interaction mechanisms of these concepts, their place in the language–speech dichotomy, and their significance in revealing the hidden internal potential of language. Interlevel hierarchy and invariant–variant relations are substantiated through four main functional directions, systemic-structural models, and concrete statistical-corpora analyses. The conclusions of the article have important theoretical and practical significance for the functional-communicative study of Uzbek grammar and for the development of computational linguistics.

Keywords: morphological paradigm, functional-semantic field, isomorphism, complementarity, language and speech, interlevel hierarchy, invariant and variant, systemic-structural model, statistical-corpora analysis, Uzbek grammar.

Kirish. Zamonaviy jahon tilshunosligida strukturalizmdan funksionalizm va antropotsentrik paradigmalarga o'tish jarayoni til birliklarini statik qoliplar sifatida emas, balki jonli muloqot tizimidagi dinamik mexanizmlar sifatida tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Til sathlari birliklarining nutqdagi voqelanishi, o'zaro aloqadorligi va ma'no ifodalash imkoniyatlari sintezini tushunishda til tizimining ikki tayanch tushunchasi — morfologik paradigma hamda funksional-semantik maydon (FSM) o'rtasidagi munosabatni o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda morfologik paradigma va funksional-semantik maydonning o'zaro izomorfizm (tizimiy muvofiqlik) va komplementarlik (bir-birini to'ldirish) munosabatlari o'zbek tili grammatik tizimi misolida ilk bor tizimli ravishda tahlil ostiga olinadi. Mazkur ikki tushunchaning o'zaro ta'sir mexanizmlarini, lison va nutq dixotomiyasidagi o'rnini aniqlash tilning yashirin ichki imkoniyatlarini ochish kalitidir.

Adabiyotlar tahlili. Morfologik paradigma va funksional-semantik maydon (FSM) masalasi jahon tilshunosligida, asosan, A. V. Bondarko funksional grammatika nazariyasida keng yoritilgan. Uning ishlarida FSM, yadro va periferiya hamda grammatik kategoriyalarning funksional talqini asoslab berilgan.

Rus tilshunosligida N. M. Shansky va A. V. Gulyamovning morfologiyaga oid ishlari morfologik tizim va uning struktur xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilshunosligida H. Ne'matov va R. Rasulovning sistem leksikologiya bo'yicha tadqiqotlari hamda R. Sayfullayeva va hamkorlarining ishlari grammatik kategoriyalarni tizimli tahlil qilishga asos bo'lgan.

Shu bilan birga, morfologik paradigma va FSM o'rtasidagi izomorfizm, komplementarlik va transpozitsiya masalalari hali to'liq darajada chuqur o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot doirasida ushbu aloqadorlik, sathlararo iyerarxiya va invariant-variant munosabatlari quyidagi to'rtta asosiy funksional yo'nalish, tizimli-struktural modellar hamda aniq statistik-korpus tahlillari orqali yoritib beriladi.

Tahlillar va natijalar. Morfologik paradigma tilning grammatik sathida qat'iy strukturaviy tartib va barqarorlikni kafolatlasa, funksional-semantik maydon tilning turli sathlariga mansub universal vositalarni yagona mazmuniy-vazifaviy mohiyat atrofida birlashtirib, tilning dinamik tabiati hamda cheksiz kommunikativ imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Morfologik paradigma va funksional-semantik maydon o'zaro izomorfizm (tizimiy muvofiqlik) va komplementarlik (bir-birini to'ldirish) munosabatida bo'ladi. Ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini tahlil qilish tilning ichki imkoniyatlarini ochish kalitidir. Ushbu aloqadorlikni uchta asosiy funksional yo'nalishda ko'rish mumkin: M |

1. Paradigma funksional-semantik maydonning grammatik yadrosi sifatida

Tilning tizimli iyerarxiyasida morfologik paradigma har doim FSMning eng barqaror va o'zak qismini tashkil etadi. Agar tilda ma'lum bir funksional ma'noni ifodalash uchun maxsus va maxsuslashgan morfologik paradigma shakllangan bo'lsa, demak, ushbu semantik kategoriya mazkur til egalari tafakkurida yuqori darajada kategoriialashgan va tizimlashgan bo'ladi.

Masalan, o'zbek tilidagi "qarashlilik / egalik" funksional-semantik maydonini tahlil qilaylik. Ushbu maydonning mutlaq markazida va yadrosida otlardagi egalik qo'shimchalari paradigmasi turadi. Periferiyada esa *mening, sening* kabi kishilik olmoshlarining qaratqich kelishigidagi shakllari (leksik-sintaktik vosita), *-niki* affiksi (so'z yasovchi vosita) yoki "*X ga tegishli*" kabi analitik qurilmalar joylashadi. Ko'rinib turibdiki, paradigma maydonning "grammatik poydevori" vazifasini mukammal bajaradi.

2. Paradigmatik ma'nolarning maydonlararo taqsimlanishi (Sathlararo aloqa)

Morfologik paradigma a'zolari har doim ham faqat bitta FSM doirasida qat'iy cheklanib qolmaydi. Bir paradigma a'zosi o'zining birlamchi vazifasiga ko'ra "A" maydonining markazida tursa, nutqiy ehtiyoj tufayli "B" yoki "C" maydonlarining periferiyasiga ko'chishi mumkin.

Bunga buyruq-istak mayli paradigmasini misol qilib ko'rsatish mumkin. Ushbu paradigma tarkibidagi *-ing (boring, o'qing)* yoki *-sin (kelsin)* shakllari "**Buyruq/Istak**" funksional-semantik maydonining yadrosini tashkil etadi. Biroq ushbu shakllar quyidagi gapda mutlaqo boshqa maydonga xizmat qiladi:

"*Siz o'sha yerga **boring** (borsangiz), hamma muammo hal bo'ladi*".

Bu o'rinda buyruq shakli o'zining birlamchi ma'no maydonidan chiqib, "Shart/Gipotetik" funksional-semantik maydonining periferik qismiga o'tmoqda.

3. Funksional transpozitsiya va variantdorlik

Transpozitsiya (lisoniy birlikning boshqa funksional vazifaga ko'chishi) paradigma va maydon munosabatidagi eng dinamik hodisadir. Bunda paradigma a'zosi o'zining tizimli (invariant) ma'nosidan vaqtinchalik voz kechib, kontekstual (variant) ma'no kasb etadi va boshqa bir maydon ehtiyojini qondiradi.

O'zbek tili fe'l zamonlari paradigmasida ushbu holat muntazam kuzatiladi. Masalan, hozirgi-kelajak zamon shakli (*-ar / -mas*):

"*Yaxshi bola vaqtida **uxlaydi**, darslarini vaqtida **bajaradi***".

Bu gapda hozirgi zamon shakli o'z maydonidan chiqib, vaqt va zamon doirasidan tashqarida bo'lgan, umumiy haqiqat va doimiylikni ifodalovchi "**Gnomik/Doimiy** zamon" yoki "Modallik" maydonining periferiyasiga ko'chgan. Bu hodisa tilning uslubiy boyligi va konnotativ imkoniyatlarini cheksiz darajada kengaytiradi.

4. Tizimli-struktural va mazmuniy tahlil: Lisoniy model

Morfologik paradigma va funksional-semantik maydon munosabatini aniq ko'rsatish, ularning farqli va o'xshash jihatlarini tizimlashtirish uchun quyidagi qiyosiy-struktural modelni (jadvalni) keltiramiz:

Tahlil Mezonlari	Morfologik Paradigma (Tizimli-Struktural Asos)	Funksional-Semantik Maydon (Mazmuniy-Funksional Asos)
Asosiy Birligi	Morfema, grammatik ko'rsatkich, grammatik shakl.	Semantema, kategorial ma'no, funksional semantika.
Lisoniy Sathi	Faqat va faqat grammatik (morfologik) sath bilan cheklangan.	Sathlararo (interlevel) xarakterga ega: leksika, morfologiya, sintaksis.
Struktur Tabiati	Qat'iy tizimli, chiziqli, yopiq va a'zolari soni cheklangan.	Maydon xarakterli, ochiq, elastik, yadro va periferiyadan iborat.
Vazifasi va Yo'nalishi	Shakl yasash, so'z o'zgartirish, tizim barqarorligini ta'minlash.	Nutqda ma'no ifodalash, kommunikativ ehtiyojni to'liq qondirish.
Munosabat o'qi	Vertikal o'q (Xotiradagi tanlov va paradigma parchalari).	Gorizontal va radial o'q (Nutqdagi sintez va ma'no komponentlari).
Lisoniy Maqomi	Til imkoniyati (Potensial / Lison).	Nutqiy voqelik (Realizatsiya / Nutq).

Ushbu model shuni ko'rsatadiki, morfologik paradigma va FSM birbiriga qarama-qarshi hodisalar emas, balki til mexanizmining ikki xil proyeksiyasidir. Paradigma tilning **statik barqarorligini** (invariant asosini) saqlasa, FSM uning **dinamik va kommunikativ** ehtiyojlarini (variantdorligini) ta'minlaydi.

Morfologik paradigma a'zolarining funksional-semantik maydondagi real ulushini va ularning nutqdagi faolligini aniqlash maqsadida o'zbek tili badiiy va ilmiy matnlari korpusi asosida kichik statistik-semantik tahlil o'tkazildi. Tahlil ob'ekti sifatida fe'lning "**Zamon**" va "**Modallik**" maydonlari olingan bo'lib, ulardagi yadro (morfologik paradigma) va periferiya (leksik-sintaktik vositalar) mutanosibliigi o'rganildi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, matnlarda vaqt va harakat ma'nolarini ifodalashda 72% holatda sof morfologik paradigmalar (yadro birliklari) bevosita ishtirok etadi. Biroq, emotsionallik va modal munosabatlar yuqori bo'lgan nutqiy vaziyatlarda morfologik birliklarning 35% dan ortig'i transpozitsiyaga uchrab, qo'shni semantik maydonlarning periferiyasini boyitishga xizmat qiladi. Bu esa o'zbek tilining agglütinativ tabiati morfologik yadroning o'ta kuchli va moslanuvchan ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalari va o'tkazilgan tizimli-struktural hamda mazmuniy tahlillar quyidagi fundamental xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. Morfologik paradigmlar funksional-semantik maydonning asosi, fundamenti va asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Paradigmalarsiz maydonning grammatik o‘zagi shakllanmaydi va u tizimsiz leksik yig‘indiga aylanib qoladi.

2. Morfologik paradigma a‘zolari nutqiy dinamikada yuqori darajadagi egasuvchanlik (elastiklik) xususiyatiga ega. Ular transpozitsiya hodisasi orqali o‘zlarining birlamchi yadro maydonlaridan chiqib, boshqa maydonlarning periferik qismini funksional jihatdan to‘ldirishga qodir.

3. Paradigma va maydon munosabati tilshunoslikdagi "Imkoniyat va Voqelik" (Lison va Nutq) zanjirining real aksidir. Paradigma lisoniy xotiradagi statik zaxira bo‘lsa, FSM ushbu zaxiraning nutqdagi jonli, sintetik va dinamik ko‘rinishidir.

Maqolada ilgari surilgan **izomorfizm (tizimiy muvofiqlik)** va **komplementarlik (bir-birini to‘ldirish)** tushunchalari til mexanizmining eng muhim falsafiy-lingvistik qonuniyatlarini ochib beradi.

- **Izomorfizm shunda ko‘rinadiki**, morfologik paradigma ham, funksional-semantik maydon (FSM) ham o‘zaro bog‘liq elementlarning iyerarxik tuzilmasiga tayanadi. Paradigmadagi invariant-variant munosabati FSMdagi yadro-periferiya munosabatiga struktur jihatdan muvofiq keladi.

- **Komplementarlik prinsipi esa** tilning tejamkorlik va cheksizlik dialektikasini ta‘minlaydi. Morfologik paradigma tilning kognitiv xotirada ortiqcha yuklanishsiz, minimal shakllar bilan saqlanishini ta‘minlasa, FSM bu cheklangan shakllarni leksik va sintaktik vositalar bilan birlashtirib, nutqda cheksiz ma‘no va konnotatsiyalar hosil qilishga imkon beradi. Ya‘ni, paradigma shakl beradi, maydon esa uni funksional harakatga keltiradi.

Maqolada buyruq maylining shart ma‘nosida qo‘llanishi va hozirgi zamon shaklining (-ar/-mas) **gnomik (doimiy, vaqtsiz) zamon** kontekstida kelishi tizimli tahlil etilgan. Bu jarayon tilshunoslikda "**lingvistik asimmetriya**" hodisasi bilan izohlanadi:

Shakl (morfologik ko‘rsatkich) o‘zining statik ma‘nosidan uzilib, dinamik funktsiya kasb etganda, u shunchaki semantik ko‘chish hisoblanmaydi. Bu — grammatik kategoriyaning "**modallashuvi**" jarayonidir. -ar qo‘shimchasi "*Yaxshi bola vaqtida uxlaydi*" gapida vaqt o‘qini mutloqlashtiradi (temporallik yo‘qoladi) va sof deskriptiv (tasviriy-baho) hamda uslubiy konnotativ xarakter kasb etadi. Bu holat o‘zbek tili agglütinativ tizimining o‘ta moslanuvchan (elastik) tabiatini ko‘rsatadi.

Ushbu ilmiy munosabatlarni chuqur o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki zamonaviy amaliy yo‘nalishlar – **kompyuter lingvistikasi** (matnlarni avtomatik semantik tahlil qilish, sun‘iy intellekt tillarini modellashtirish), **tarjimashunoslik** (funksional muqobillarni topish) hamda oliy va o‘rta maktablarda o‘zbek tili grammatikasini

funksional-kommunikativ uslubda o'qitish metodikasini yaratishda ulkan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, morfologik paradigma va funksional-semantik maydon o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan til tizimi unsurlari hisoblanadi. Morfologik paradigma grammatik ma'nolarning barqaror va tizimli ifodasini ta'minlasa, FSM ularning nutqdagi funksional va kommunikativ imkoniyatlarini ochib beradi. Ular o'rtasidagi izomorfizm va komplementarlik tilning ichki tuzilishi va dinamikasini yaxlit holda tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bondarko A. V. Teoriya morfologicheskix kategoriy i aspektologicheskoye issledovaniya. – L.: Nauka, 1976. – 191 s.
2. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
3. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009. – 416 b.
4. Gulyamov A. O'zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1975. – 232 b.
5. Shansky N. M. Ocherki po poeticheskomu sintaksisu. – M.: Prosvesheniye, 1987. – 158 s.
6. Bondarko A. V. Teoriya funktsionalnoy grammatiki: Vvedeniye. Aspektualnost. Vremennaya lokalizovannost. Taksis. – L.: Nauka, 1987. – 348 s.